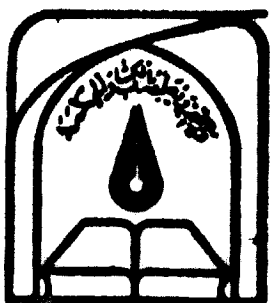

۱۲۲۳

دانشگاه تربیت مدرس دانشکده علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی

بررسی مقایسه ای نظریه حکومت اسلامی از دیدگاه
محقق نائینی و امام خمینی

محسن کریمی

استاد راهنما:

مهندس میر حسین موسوی

استاد مشاور:

دکتر سید محمد خاتمی

نیمسال اول: ۷۶ - ۷۵

2118

۱۲۲۳ ✓

فرم تأییدیه اعضای هیأت دوران مندرج در پایان نامه کارشناسی ارشد

بدینوسیله پایان نامه کارشناسی ارشد خانم / آقای محسن کریمی تحت عنوان:

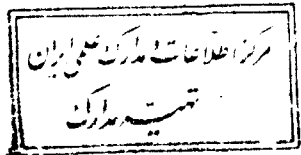
« بررسی مقایسه ای نظریه حکومت اسلامی از دیدگاه محقق نائینی و امام خمینی »

تقدیم می شود. اینجانبان نسخه نهائی این پایان نامه را از نظر فرم و محتوی بررسی و تأیید کرده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنیم.

نام و نام خانوادگی و امضاء اعضای هیأت داوران:

۱۹ / ۷ / ۱۳۷۶

مهندس میر حسین موسوی، استاد راهنما

استاد مشاور

حجت الاسلام والمسلمین سید محمد خاتمی

حجت الاسلام والمسلمین ابوالفضل شکوری، استاد مدعو

دکتر نجفقلی حبیبی، استاد مدعو

دکتر عباس منوچهری، مدیر گروه

**کلیه حقوق اعم از چاپ، تکثیر، نسخه برداری، ترجمه،
اقتباس و ... از پایان نامه کارشناسی ارشد برای دانشگاه
تربیت مدرس محفوظ است. نقل مطالب با ذکر مأخذ
بلامانع است.**

تقدیم به:

پدر بزرگوارم که امید به زیستن را در من بارور نمود،
مادر عزیزم که قلبم از پرتو مهرش لبریز است و حیاتم
مشحون از زمزمه های محبت اوست،
برادر و خواهران عزیزم؛
آنانکه در امواج پر تلاطم و لحظات پراز رنج زندگی ام
همراهان صبوری بوده و هستند.

تشکر و قدردانی

سیاس و ستایش خداوندی را که روحیه آموختن را به ما ارزانی داشت. بدون تردید گام نهادن در وادی دانش و پژوهش قبل از هر چیز مستلزم یاری و مساعدت اساتید و صاحب نظران می باشد. بر همین اساس این تحقیق نیز علاوه بر کوشش نگارنده حاصل تلاش، همکاری و مساعدتهای بی دریغ و مهر آمیز برخی از اساتید محترم و دوستان ارجمند می باشد که بی شک به سامان رسیدن این پژوهش به میزان زیادی مرهون عنایات و الطاف آنها بوده است. بدین لحاظ برخود فرض می دانم مراتب امتنان و سپاسگزاری خویش را از تمام کسانی که در انجام این پژوهش به نحوی مرا مورد لطف و یاری قرار داده اند اعلام نمایم. قبل از همه از راهنمایی ها و مساعدت های فکری استاد بزرگوارم جناب آقای مهندس میرحسین موسوی تشکر می کنم. در طی یکسال و نیمی که سرگرم انجام این تحقیق بودم همواره مورد لطف و یاری بی منت ایشان بودم و ایشان در این زمینه از هیچ گونه کمک و مساعدتی دریغ ننمودند. استاد عزیزم جناب آقای دکتر سید محمد خاتمی سمت مشاوره پایان نامه را به عهده داشتند. از بذل عنایات، توجهات و نکته سنجی های دقیق ایشان بی نهایت سپاسگزارم. جا دارد این نکته را هم بیفزایم که ایشان در به انجام رسیدن این پژوهش کمتر از استاد راهنما زحمت نکشیدند. نگارنده علاوه بر این، در دوران تحصیل در مقطع کارشناسی ارشد از محضر فضل و دانش و اخلاق جناب آقای دکتر خاتمی بهره های فراوانی برده است. هم چنین لازم می دانم از اساتید محترم آقایان دکتر منوچهری مدیر محترم گروه علوم سیاسی و دکتر قادری به دلیل کمک ها و مساعدت های اداری و اجرایی مربوط به پایان نامه قدردانی نمایم. از اساتید ارجمند آقایان دکتر نجفقلی حبیبی و ابوالفضل شکوری که زحمت مطالعه پایان نامه و شرکت در جلسه دفاع بعنوان استاد مدعو را تقبل نمودند نیز سپاسگزارم. و نیز مراتب قدردانی خود را از همکاریهای مسئولین و دست اندرکاران مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره) خصوصاً جناب آقای دکتر حاضری معاون پژوهشی مؤسسه اعلام می کنم. در پایان ضمن ارج نهادن به یاری و مساعدت تمامی آن عزیزان و سروران گرامی موفقیت و سربلندی یکایک آنان را از درگاه حضرت احدیت مسئلت می نمایم.

والله ولی التوفیق

محسن کریمی

مهرماه ۱۳۷۵

چکیده

در این پژوهش نظریه سیاسی محقق نائینی و امام خمینی مورد بررسی مقایسه ای قرار گرفته است. تا قبل از نهضت مشروطه و ارائه نظریه سیاسی نائینی، در زمینه مباحث مربوط به دولت و حکومت کار در خوری از سوی فقهای شیعی صورت نپذیرفته بود. برای نخستین بار نائینی لزوم تغییر نظام سیاسی مطلقه را به نظامی موافق با قوانین شرع مطرح نمود و به همین جهت وی در فقه سیاسی شیعه دارای نقشی جدی و تحول آفرین می باشد. امام خمینی نیز نخستین فقیه شیعی است که ضرورت تشکیل حکومت اسلامی در عصر غیبت را مطرح نمود. بدین ترتیب نظریه سیاسی این دو فقیه در قرن اخیر بعنوان دو نقطه عطف مهم در اندیشه سیاسی شیعه محسوب می شود. در چارچوب نظریه نائینی ولایت فقیه محور و اساس نظام سیاسی قرار نگرفته است بلکه نقش فقها به نظارت بر امر قانونگذاری محدود شده است. به دیگر سخن، نائینی بیش از آنکه به ولایت فقیه بپردازد بر نظارت فقها و حقوق مردم تأکید می ورزد. از دیدگاه امام خمینی ولایت جامعه اسلامی در عصر غیبت، بر اساس نصب الهی متعلق به فقهای جامع الشرایط است. بر مبنای نظریه سیاسی ایشان اختیارات حاکم اسلامی فراتر از چارچوب احکام فرعی الهی است و ولی فقیه می تواند در چارچوب تأمین مصالح جامعه اسلامی تصمیم گیریهای لازم را اتخاذ نماید. مبنای مشروعیت سیاسی، ماهیت حکومت، شکل حکومت و نوع ایدئولوژی که نظریه سیاسی این دو فقیه بر آن مبتنی است، از عمده ترین وجوه افتراق نظریه سیاسی آنهاست. در رابطه با وجوه اشتراک آراء سیاسی این دو فقیه باید گفت که هر دو نگرش واحد و تفسیر مشابهی از منشأ قدرت سیاسی و برخی جلوه ها و ظهور عینی آن دارند و در نظریه سیاسی هر دو نقش اراده مردمی در تحقق نظام سیاسی ملحوظ شده است. نتیجه ای که از بررسی مقایسه ای آراء سیاسی نائینی و امام خمینی حاصل می شود این است که اگر چه در نظریه سیاسی این دو فقیه مشابهتهایی یافت می شود اما این موارد مشابهت عمدتاً کلی بوده و لذا بیانگر همسویی میان دو نظریه نیست.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فهرست عناوین	الف - هـ
فصل اول: مقدمه و چهار چوب طرح تحقیق	
۱-۱ مقدمه	۲-۴
۲-۱ سؤال اصلی	۴
۳-۱ سؤالات فرعی	۴
۴-۱ فرضیات	۴
۵-۱ سابقه و ضرورت انجام تحقیق	۵
۶-۱ هدف از انجام تحقیق	۶
۷-۱ روش تحقیق	۷
۸-۱ محدودیت تحقیق	۷
۹-۱ سازماندهی تحقیق	۷
فصل دوم: کلیات، پیشینه نظری و تاریخی	
۱-۲ کلیات	۹
۱-۱-۲ نظریه سیاسی	۹
۲-۱-۲ دولت و عناصر آن	۱۲-۱۴
۲-۱-۲-۱-۲ تعریف دولت	۱۴-۱۶
۲-۱-۲-۱-۲ عناصر بنیادی دولت	۱۶
۲-۱-۲-۱-۲ مردم یا جمعیت	۱۷
۲-۱-۲-۱-۲ سرزمین	۱۷
۲-۱-۲-۱-۲ حکومت	۱۸
۲-۱-۲-۱-۲ حاکمیت	۱۸
۳-۱-۲ ماهیت دولت در فقه شیعه	۱۹-۲۰
۳-۱-۲-۱-۲ ماهیت دولت	۲۱
۳-۱-۲-۱-۲ ماهیت دولت	۲۱

۲۲	..... ۲-۳-۱-۲ ماهیت و منشأ دولت در فقه شیعه
۲۲-۲۴	..... ۱-۲-۳-۱-۲ معتقدان به ولایت
۲۴-۲۶	..... ۲-۲-۳-۱-۲ معتقدان به وکالت
۲۶	..... ۲-۲ پیشینه نظری و تاریخی
۲۶-۲۷	..... ۱-۲-۲ فقر فلسفه سیاسی در اسلام و شیعه
۲۷	..... ۲-۲-۲ غیر سیاسی شدن جامعه شیعه
۲۸-۲۹	..... ۱-۲-۲-۲ نظریه سیاسی شیعه
۳۰	..... ۲-۲-۲-۲ تعریف و مفاهیم امامت
۳۰	..... ۱-۲-۲-۲-۲ امامت به معنی رهبری اجتماع
۳۱	..... ۲-۲-۲-۲-۲ امامت به معنی مرجعیت دینی
۳۱-۳۳	..... ۳-۲-۲-۲-۲ امامت به معنی ولایت
۳۳-۳۴	..... ۴-۲-۲-۲-۲ غیبت
۳۴-۳۵	..... ۳-۲-۲-۲ ملازمت و پیامدهای سیاسی اندیشه غیبت
۳۵-۳۶	..... ۴-۲-۲-۲ راه حل های ارائه شده برای خروج از وضعیت انفعال سیاسی
فصل سوم: زمینه ها و بستر اجتماعی - تاریخی تکوین اندیشه سیاسی نائینی و امام خمینی	
۴۲	..... ۱-۳ مقدمه
۴۳-۵۰	..... ۲-۳ روش شناسی فقه و زمینه های شکل گیری قدرت اجتماعی روحانیت
۵۱	..... ۳-۳ شرایط و بستر اجتماعی - تاریخی تکوین اندیشه سیاسی نائینی
۵۱-۵۶	..... ۱-۳-۳ زمینه های فکری جنبش مشروطیت در ایران
۵۶-۵۷	..... ۲-۳-۳ ماهیت جنبش مشروطیت
۵۷-۶۷	..... ۳-۳-۳ مواضع فکری - سیاسی علما در نهضت مشروطیت
۶۷	..... ۴-۳ شرایط و بستر سیاسی - اجتماعی تکوین اندیشه سیاسی امام خمینی
۶۷-۷۰	..... ۱-۴-۳ نگاهی کلی به وضعیت سیاسی - فرهنگی کشور در دوره رضاخان
۷۰	..... ۲-۴-۳ وضعیت سیاسی، اجتماعی و فکری جامعه ایران (۵۷-۱۳۲۰ش)
۷۰-۷۳	..... ۱-۲-۴-۳ تحولات سیاسی - اجتماعی
۷۴-۸۲	..... ۲-۲-۴-۳ تحولات فکری - ایدئولوژیک

فصل چهارم : نظریه سیاسی نائینی

۹۰-۹۱	۱-۴ مقدمه
۹۲	۲-۴ دولت و حکومت
۹۲-۹۳	۱-۲-۴ ضرورت حکومت
۹۳-۹۵	۲-۲-۴ وظایف و شئون حکومت
۹۵-۹۸	۳-۲-۴ منشأ و خاستگاه حکومت
۹۸-۱۰۱	۴-۲-۴ انواع حکومت ها: استبدادی و مشروطه
۱۰۱-۱۰۴	۵-۲-۴ استبداد دینی
۱۰۴-۱۰۸	۶-۲-۴ مبانی نظام استبدادی
۱۰۸	۳-۴ حکومت مشروطه
۱۰۸-۱۱۱	۱-۳-۴ ویژگیهای حکومت مشروطه
۱۱۱-۱۱۲	۲-۳-۴ نسبت میان تفکر شیعی نائینی و اندیشه مشروطیت
۱۱۳-۱۱۵	۳-۳-۴ ماهیت و کارکرد قانون اساسی
۱۱۵-۱۱۹	۴-۳-۴ بررسی ماهیت و کارکرد پارلمان
۱۱۹-۱۲۰	۵-۳-۴ نسبت احکام ثابت و متغیر با قانونگذاری بشری
۱۲۱-۱۲۳	۶-۳-۴ برداشت نائینی از آزادی
۱۲۳-۱۲۵	۷-۳-۴ مفهوم مساوات
۱۲۵-۱۲۶	۸-۳-۴ نقش و جایگاه علما در نظام مشروطه

فصل پنجم: حکومت اسلامی از دیدگاه امام خمینی

۱۳۲	۱-۵ سیاست و حکومت
۱۳۲-۱۳۵	۱-۱-۵ آمیختگی دین و سیاست
۱۳۵-۱۳۷	۲-۱-۵ ضرورت تشکیل حکومت اسلامی
۱۳۷	۱-۲-۱-۵ لزوم مؤسسات اجرایی
۱۳۷	۲-۲-۱-۵ سنت و سیره پیامبر (ص) و امام علی (ع)
۱۳۷	۳-۲-۱-۵ ضرورت استمرار اجرای احکام
۱۳۸	۴-۲-۱-۵ ماهیت و کیفیت قوانین اسلام

- ۳-۱-۵ مبنای مشروعیت سیاسی از دیدگاه امام خمینی ۱۳۸-۱۴۴
- ۴-۱-۵ شکل حکومت در نظام اسلامی ۱۴۴
- ۱-۴-۱-۵ شکل حکومت و سابقه تاریخی آن ۱۴۴
- ۲-۴-۱-۵: شکل حکومت اسلامی ۱۴۵
- ۱-۲-۴-۱-۵: دیدگاه اهل سنت ۱۴۶
- ۲-۲-۴-۱-۵: نظریه علمای شیعه ۱۴۷
- ۳-۲-۴-۱-۵ شکل حکومت اسلامی از دیدگاه امام خمینی ۱۴۷-۱۵۰
- ۲-۵ نظریه ولایت مطلقه فقیه ۱۵۰
- ۱-۲-۵ پیشینه تاریخی نظریه ولایت فقیه ۱۵۱-۱۵۳
- ۲-۲-۵ دو نظریه عمده در ولایت فقیه ۱۵۳
- ۱-۲-۲-۵ نظریه اول ۱۵۴
- ۲-۲-۲-۵ نظریه دوم ۱۵۴
- ۳-۲-۵ مراحل چهار گانه طرح ولایت فقیه توسط امام خمینی ۱۵۵
- ۱-۳-۲-۵ طرح اجمالی در کتاب کشف الاسرار ۱۵۵
- ۲-۳-۲-۵ طرح استدلالی و تفصیلی ۱۵۶
- ۳-۳-۲-۵ دفاع از ولایت فقیه در نیمه دوم سال ۵۸ ..... ۱۵۷
- ۴-۳-۳-۵ تبیین صریح اختیارات و شئون ولایت فقیه ۱۵۷
- ۴-۲-۵ ادله ولایت فقیه ۱۵۸
- ۱-۴-۲-۵ دلیل عقلی بر ولایت فقیه ۱۵۸
- ۲-۴-۲-۵ ادله نقلی ولایت فقیه ۱۵۹
- ۱-۲-۴-۲-۵ مرسله صدوق ۱۵۹-۱۶۱
- ۲-۲-۴-۲-۵ روایت علی بن حمزه بطائنی ۱۶۱
- ۳-۲-۴-۲-۵ موثقه سکونی ۱۶۱
- ۴-۲-۴-۲-۵ توقیع منسوب به امام زمان (عج) ۱۶۲
- ۵-۲-۴-۲-۵ مقبوله عمر بن حنظله ۱۶۲-۱۶۳
- ۶-۲-۴-۲-۵ صحیح قداح عن ابی عبدالله (ع) ۱۶۳

- ۵-۲-۵ ویژگی ها و شرایط حاکم اسلامی ۱۶۴
- ۱-۵-۲-۵ فقاہت ۱۶۴
- ۲-۵-۲-۵ عدالت ۱۶۴
- ۶-۲-۵ شئون و اختیارات ولی فقیه ۱۶۵
- ۷-۲-۵ مبنای ولایت فقیه ۱۶۹-۱۷۱

فصل ششم: ارزیابی، مقایسه و نتیجه گیری

- ۱-۶ ارزیابی و تحلیل ۱۷۸-۱۸۵
- ۲-۶ تفاوتها و تشابهات ۱۸۵-۱۸۹
- ۳-۶ نتیجه گیری ۱۸۹-۱۹۱

۷- منابع و مأخذ

- ۱-۷ منابع فارسی ..... ۱۹۳ - ۱۹۸
- ۲-۷ منابع انگلیسی ۱۹۹
۸. چکیده انگلیسی ۲۰۰

فصل اول

مقدمه و چهار چوب طرح تحقیق

۱-۱ مقدمه

در یک نگرش کلی و تاریخی می توان گفت روحانیت شیعه در طی قرون جدید (از ۹۰۷ تا ۱۳۲۰ هـ ق) نسبت به قدرتهای سیاسی موجود دو رویکرد متفاوت داشته است: نخست رویکرد «همکاری» با دولت شیعی صفوی و دیگری رویکرد «ستیز و منازعه» که در دوران سلطنت قاجاریه و در واقع از اواسط حکومت ناصر الدین شاه پدیدار گردید. از آغاز مرحله اخیر تا اواسط سلطنت ناصرالدین شاه رویکرد سیاسی فقیهان شیعی همانند دوران صفویه است اما بتدریج تحت تأثیر شرایط جدید و بروز ضعف ها و ناتوانی های دستگاه سیاسی در برابر تهاجمات خارجی، رویکرد همکاری و حمایت علما به رویکرد ستیز و نازعه تبدیل گردید و بدینسان علما به مخالفت و مقابله با دولت برخاستند.

نکته حائز اهمیت در رویکرد ستیز و منازعه - که مآلاً به نهضت مشروطیت منجر گردید - شکافی بود که در جبهه روحانیت ایجاد شد و گروهی به رهبری شیخ فضل الله نوری به مخالفت با مبانی مشروطه برخاسته و آن را ضد اسلام و مخالف شرع دانستند. در مقابل کسانی چون آخوند خراسانی و محقق نائینی به دفاع و حمایت از مشروطیت پرداخته و کوشیدند تا اصول مشروطه را به نوعی با مبانی دینی تأویل و تفسیر نمایند. علامه نائینی نماینده فکری آن دسته از علمایی است که با تأثیر پذیری از اندیشه های نوین از رهگذر همراهی با صاحبان این اندیشه ها سرسختانه با استبداد مبارزه نمود.

محقق نائینی نخستین فقیه شیعی است که لزوم تغییر نظام سیاسی مطلقه را به نظامی که موافق با قوانین شرع باشد مطرح نمود و بدین لحاظ می توان گفت که وی در سیر تحول فقه سیاسی شیعه دارای نقشی جدی می باشد. امام خمینی (ره) نیز اولین فقیه شیعی است که ضرورت تشکیل حکومت اسلامی با زعامت سیاسی فقها را طرح نمود. بدین ترتیب باید گفت در سده اخیر دو نقطه عطف مهم در اندیشه سیاسی شیعه پدید آمده است: یکی نظریه مجتهدان اصولی شیعه در باب مشروطیت و دیگری نظریه مجتهدان معتقد به ولایت فقیه. تا قبل از نهضت مشروطه و ارائه نظریه

سیاسی نائینی، در زمینه مباحث مربوطه به دولت و حکومت کار در خوری از سوی فقیهان شیعی صورت نپذیرفته بود اما با طرح نوظهور مشروطه تحولی اساسی در اندیشه سیاسی شیعه ایجاد گردید. گرچه مرحوم ملا احمد نراقی در نیمه اول قرن سیزدهم مسأله ولایت فقیه را بصورت یک بحث مستقل فقهی مطرح نمود اما هرگز آن را بعنوان نظام سیاسی اسلام مطرح نکرده و بر اساس روایاتی که در شأن فقها وارد شده، اختیارات اجتماعی آنان را تبیین کرده است. نائینی نظریه جدیدی از حکومت اسلامی ارائه نمود که در چهارچوب آن سعی نشده است ولایت فقیه محور نظام سیاسی قرار گیرد بلکه بیشتر نظارت فقها و حقوق مردم مورد تأکید واقع شده است. مرحوم علامه طباطبائی و شهید محمد باقر صدر نیز از جمله کسانی هستند که در زمینه مباحث مربوط به حکومت اظهار نظر کرده اند. علامه طباطبائی گرچه محور تصمیم گیریهای نظام اسلامی را شورا دانسته اما شکل حکومت اسلامی را به مقتضیات زمان موکول می داند. شهید صدر نیز نظریه ای در باب حکومت اسلامی ارائه نموده است که از آن به عنوان "خلافت مردم با نظارت مرجعیت" تعبیر شده است. از دیدگاه ایشان شأن فقها تلاش در جهت انطباق امور کشور بر شرع مقدس است اما خلافت و ولایت جامعه اسلامی بدست شخص عادل منتخب مردم می باشد. برخی دیگر از فقها ضمن پذیرش ولایت فقیه مشروعیت حاکم را ناشی از رأی مردم دانسته و نصب عام فقها را ثبوتاً و اثباتاً ناکافی می دانند.

در طول تاریخ شیعه برای نخستین بار امام خمینی پیشنهاد تشکیل حکومت اسلامی را مطرح نمود. ایشان در راستای تحقق این امر اندیشه سلطنت را از اساس نفی کرده و مغایر با اسلام شمردند. بر اساس نظریه ولایت فقیه تمامی فقهای جامع الشرایط بواسطه ولایتی که از جانب معصومین علیهم السلام بطور عام به آنها اعطاء شده از حق اعمال ولایت برخوردارند. امام خمینی در نظریه سیاسی خویش محدوده ولایت فقیه را به قدری وسیع گرفتند که تمام اختیاراتی را که برای پیامبر (ص) و ائمه علیهم السلام مطرح بوده فقیه نیز دارا می باشد. نظریه ولایت فقیه گرچه تحولی تازه در اندیشه سیاسی شیعه محسوب می شود اما در عین حال مسبوق به پیشینه های تاریخی، اجتماعی وایدئولوژیک است. مسائلی چون نیابت عامه، طرح مرجعیت و وجوب تقلید از اعلم توسط مرحوم شیخ مرتضی انصاری، طرح نظریه ولایت انتصابی عامه فقیهان توسط مرحوم نراقی و در نهایت پیروزی اصولیون بر اخباریون از مهم ترین عواملی است که زمینه های طرح و عملی شدن ولایت فقیه را فراهم نمودند.

در نظریه سیاسی امام خمینی مبنای ولایت حاکم اسلامی "نصب" می باشد. به دیگر سخن، فقها

از جانب معصومین علیهم السلام به ولایت منصوب شده اند. بر این اساس باید گفت که حکومت اسلامی مبتنی بر "مشروعیت بلا واسطه الهی" است، بدین معنا که اراده و خواست مردم در مشروعیت حکومت دخیل نیست. به عبارت دیگر در چنین نظامی نقش اراده مردمی، بیشتر از باب "کارآمدی" مورد توجه است و در تأمین مشروعیت حکومت اسلامی دخالتی ندارد بلکه صرفاً زمینه های تحقق حاکمیت اسلامی را پدید می آورد.

پژوهش حاضر در صدد است تا آراء و دیدگاههای سیاسی دو فقیه برجسته شیعی در قرن اخیر را مورد بررسی مقایسه ای قرار دهد. امید است این تحقیق بتواند گامی هر چند کوچک در جهت توجه به بررسی و مطالعه جدی و عمیق تر در زمینه اندیشه سیاسی شیعه باشد.

۱-۲ سؤال اصلی

با توجه به ماهیت موضوع مورد پژوهش که مقایسه دو نظریه حکومت اسلامی است سؤال اصلی تحقیق بصورت زیر طرح شده است:

در بررسی مقایسه ای نظریه حکومت اسلامی از دیدگاه محقق نائینی و امام خمینی وجوه اشتراک و افتراق آراء سیاسی این دو فقیه کدامند؟

۱-۳ سؤالات فرعی

در این پژوهش سؤالات فرعی در واقع همان سؤال اصلی است که به دو سؤال جزئی تجزیه شده است:

۱- وجوه اشتراک نظریه سیاسی نائینی و امام خمینی چیست؟

۲- وجوه افتراق آراء سیاسی نائینی و امام خمینی کدامند؟

۱-۴ فرضیات

در راستای پاسخگویی به سؤال اصلی فرضیات پژوهش حاضر به صورت زیر طرح شده است:

۱- نظریه حکومت اسلامی محقق نائینی و امام خمینی هر دو بر مبنای نگرش واحد و تفسیر مشابهی از منشا قدرت سیاسی و برخی جلوه ها و ظهور عینی آن ارائه شده است و در هر دو نظریه نقش اراده مردمی در تحقق نظام سیاسی ملحوظ شده است.

۲- نظریه سیاسی نائینی بر مبنای توجیه فقهی نظام مشروطه- بعنوان شکل حکومت اسلامی- و با تأکید بر نظارت فقها و حقوق مردم، در راستای تلاش در جهت ایجاد نوعی تلفیق و سازگاری میان اصول مشروطیت و مبانی مقبول و قطعی دین و فقه شیعی ارائه شده است.

۳- نظریه حکومت اسلامی امام خمینی بر اساس نوعی تبیین و تفسیر فقهی-ایدئولوژیک از اسلام و در راستای تشکیل حکومت شرعی با زعامت سیاسی فقها در چهارچوب ولایت انتصابی مطلقه فقیه که در درون نوعی نظام تئودموکراسی-بعنوان شکل حکومت اسلامی- قابل تحقق است ارائه و تبیین شده است.

۱-۵ سابقه و ضرورت انجام تحقیق

در مورد آراء سیاسی محقق نائینی و امام خمینی تا کنون هیچگونه پژوهشی بصورت مقایسه ای انجام نگرفته است و تحقیقات بعمل آمده عمدتاً به بررسی دیدگاههای یکی از این دو فقیه اختصاص یافته است. عمده ترین منابع مربوط به نائینی عبارتند از: (۱) شرح زندگانی مرحوم نائینی نوشته مهدی نائینی (۲) ماهیت حکومت اسلامی از دیدگاه نائینی نوشته ابوذر ورداسبی (۳) مقدمه، شرح و توضیحات پیرامون تنبیه الامه و تنزیه المله نوشته آیت... سید محمود طالقانی (۴) متن تنبیه الامه و تنزیه المله نوشته محمد حسین نائینی، (۵) ایدئولوژی نهضت مشروطیت نوشته فریدون آدمیت (فصل مربوط به مشروطگی از نظر ملایان).

موارد فوق آثاری است که قبل از انقلاب اسلامی درباره نائینی نوشته شده است. پژوهش های دیگری نیز بعد از انقلاب درباره نائینی صورت گرفته است که مهم ترین آنها عبارتند از: (۱) اندیشه های سیاسی در اسلام معاصر نوشته حمید عنایت (۲) تشیع و مشروطیت در ایران نوشته عبدالهادی حائری. نویسنده بیش از نیمی از حجم کتاب را به بررسی زندگی و اندیشه های نائینی اختصاص داده است. این تأکید قوی بدین سبب است که نویسنده معتقد است نائینی بعنوان یک مجتهد فقه و اصول در خور چنین توجه جدی است و از همین رو برای شناخت دیدگاههای علمای مشروطه خواه و علل شرکت آنها در نهضت مشروطیت کتاب تنبیه الامه را اساس کار خویش قرار داده است (۳) مبانی نظری مشروطه و مشروعه که در اصل موضوع پایان نامه یکی از دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس به نام حسین آبادیان بوده و بعداً بصورت کتاب منتشر شده است (۴) مقایسه اندیشه سیاسی نائینی و شیخ فضل الله نوری موضوع پایان نامه یکی دیگر از دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس به نام سید محمد میرناصری است. علاوه بر منابع فوق سایر منابع تاریخی و اعلامیه های مراجع سه گانه نجف و برخی آثار پیرامون ماهیت مشروطه از دیدگاه علما نیز مورد استفاده قرار گرفته است.

کتاب تشیع و مشروطیت در ایران جامع ترین اثر علمی است که تا کنون درباره نائینی نوشته شده است. کتاب مبانی نظری حکومت مشروطه و مشروعه نیز با توجه به منابع موجود در آن اثر خوب

و با ارزیابی است. پایان نامه آقای میرناصری نیز با توجه به محتوای تحلیلی و انتقادی آن اثر مفید و ارزشمندی محسوب می شود.

در مورد امام خمینی علاوه بر مبحث ولایت فقیه در کتاب البیع، سایر آثار ایشان از جمله کتاب کشف الاسرار، الرسائل، تحریر الوسيله و هم چنین پیام ها، سخنرانی ها و بیانیه های ایشان که در مجموعه 'صحیفه نور' منعکس شده است از عمده ترین منابع پژوهش است. علاوه بر اینها تفاسیری که از نظریه ولایت فقیه در آثاری چون 'پیرامون وحی و رهبری' نوشته آیت ا... جوادی آملی، 'ولایت فقیه و رهبری در اسلام' از همان نویسندگان، 'مبانی فقهی حکومت اسلامی' نوشته آیت ا... العظمی منتظری، 'انوار الفقاهه' نوشته آیت ا... مکارم شیرازی و آثاری از این دست بعمل آمده است نیز مورد استفاده واقع شده است. سایر منابع تاریخی مربوط به تحولات سیاسی و اجتماعی ایران از نهضت مشروطیت تا انقلاب اسلامی از دیگر منابع این پژوهش می باشد.

شایان یادآوری است که در این پژوهش تکیه اصلی بر روی اثر یا آثار دو فقیه مورد نظر یعنی محقق نائینی و امام خمینی است. نکته دیگر اینکه در خصوص مقایسه نظریه سیاسی این دو فقیه هیچ منبع قابل توجهی وجود ندارد و تنها اثری که مقایسه مختصری از دیدگاههای نائینی و امام خمینی بدست داده کتاب 'نظام سیاسی و رهبری در اسلام' نوشته عباسعلی عمید زنجانی است.

محقق نائینی نخستین فقیه‌ای است که لزوم تغییر حکومت مطلقه را به نظامی که موافق با قوانین شرع باشد مطرح نمود. برای اولین بار ضرورت و پیشنهاد تشکیل حکومت اسلامی با زعامت سیاسی فقها نیز توسط امام خمینی مطرح شد. افزون بر آن امام خمینی تنها فقیه‌ای هستند که در طول تاریخ شیعه موفق به تشکیل حکومت اسلامی شده و از جایگاه یک شخصیت اسلامی به مدت ده سال به اداره آن پرداخته اند. بر این اساس چنانکه قبلاً نیز اشاره شد نظریه 'حکومت مشروطه' نائینی و ولایت فقیه امام خمینی در طول سده اخیر بعنوان دو نقطه عطف مهم در اندیشه شیعه تلقی می شود. بنابراین بررسی و تبیین آراء سیاسی این دو فقیه لازم و ضروری است.

۱-۶ هدف از انجام تحقیق

با توجه به فقدان هر گونه بررسی مقایسه‌ای در مورد دیدگاههای نائینی و امام خمینی در زمینه حکومت اسلامی هدف پژوهش حاضر آن است تا با بررسی و مطالعه مقایسه‌ای نظریه سیاسی این دو فقیه نقیصه مزبور را مرتفع سازد.

۷-۱ روش تحقیق

در این تحقیق با توجه به ماهیت موضوع مورد مطالعه از داده های تاریخی، روش توصیف داده ها و هم چنین از روش تحلیلی یعنی تحلیل و تبیین این دو نظریه در سایه نقد و مقایسه آنها استفاده شده است. بنابراین روش بکار گرفته شده در این پژوهش، ترکیبی از روش های توصیفی-تحلیلی و تاریخی-تطبیقی می باشد. روش تاریخی یکی از شیوه های معمول در بررسی اندیشه های سیاسی است که بر اساس آن پژوهشگر می کوشد تا محتوای نظریه های سیاسی را با اوضاع و شرایط تاریخی پیوند دهد.

۸-۱ محدودیت تحقیق

در پژوهش حاضر تقریباً نیمی از حجم اثر اختصاص به امام خمینی دارد. بی تردید بررسی و پژوهش پیرامون شخصیت و اندیشه کسانی که از تقدس و محبوبیت خاصی برخوردارند کار ساده ای نیست و امام خمینی نیز از مصادیق بارز این قداست و محبوبیت بوده اند. در عین حال از آنجا که تحقیق و بررسی علمی پیرامون آراء و نظرات یک اندیشمند با قداست او منافاتی ندارد لذا سعی شده است که یک بررسی و ارزیابی علمی از نظرگاههای امام خمینی در زمینه حکومت اسلامی بعمل آید.

۹-۱ سازماندهی تحقیق

در جهت بررسی مقایسه ای نظریه سیاسی نائینی و امام خمینی در این نوشتار، نخست بحثی تحت عنوان کلیات، پیشینه نظری و تاریخی مطرح شده و در پی آن پس از بررسی شرایط و بستر اجتماعی-تاریخی تکوین اندیشه سیاسی نائینی و امام خمینی، نظریه سیاسی این دو فقیه بررسی و تبیین شده و در پایان نیز آراء سیاسی آنها مورد ارزیابی و مقایسه قرار گرفته است.

در فصل اول مقدمه و طرح تحقیقاتی ارائه شده است. موضوع فصل دوم به بررسی مفاهیم اساسی پژوهش از جمله نظریه سیاسی، دولت و حکومت و ماهیت دولت در فقه شیعه اختصاص یافته است. در همین فصل در بحث پیشینه نظری و تاریخی، نظریه سیاسی شیعه و مفاهیم اساسی آن مانند "ولایت" و "غیبت" و مفاهیمی از این قبیل مورد بررسی واقع شده است. در فصل سوم نقش و تأثیر شرایط سیاسی، اجتماعی و تاریخی در شکل گیری اندیشه نائینی و امام خمینی بررسی شده است.

در فصل چهارم نظریه سیاسی نائینی در دو مبحث جداگانه با عنوان "حکومت و دولت" و "حکومت مشروطه" بررسی شده و در فصل پنجم نظریه حکومت اسلامی امام خمینی در دو مبحث جداگانه تحت عنوان "سیاست و حکومت" و "ولایت مطلقه فقیه" تبیین و تحلیل شده است. و بالاخره موضوع فصل پایانی پژوهش به ارزیابی، مقایسه و ارائه نتایج حاصله اختصاص یافته است.

فصل دوم

کلیات، پیشینه نظری و تاریخی